

Analiza održivog razvoja turističke destinacije

Sustainable Development Analysis of Tourist Destination

Case Study Dubrovnik

Davor Ljubičić
e-mail: dadoljubcic@yahoo.com

DOI 10.17818/NM/2016/1.11
UDK 338.48:504(497.5 Dubrovnik)
Pregledni rad / Review
Rukopis primljen / Paper accepted: 12. 2. 2015.

Sažetak

Zaštita životne sredine i održivi razvoj važni su za svaku kategoriju i razinu strategija upravljanja razvojem. Uravnotežen razvoj turizma najpotrebniji je destinacijama s već pokazanim problemima ekonomske i socio-kulturne nestabilnosti "masovnoga" turizma. Nedostatak jasnih strategija i vizija razvitka turizma na destinacijama izvanrednih vrednota, ugrozio bi jedno od temeljnih gospodarstava Hrvatske. Rad analizira primjer Dubrovnika, grada UNESCO-ve baštine i pokazuje koliko su postulati održivog turizma i upravljanja destinacijom prepoznati i primijenjeni, u skladu s relevantnim dokumentima "Agende 21". Time se temelji hipotetički problem kako sačuvati prirodnu i tradicijsku baštinu uz poticanje spektra suvremenog turizma na agendama održivog razvoja destinacije. Povijesna jezgra grada visoko je vrednovan resurs, ali do danas nije adekvatno njime upravljano, što potvrđuju i sama skorašnja upozorenja UNESCO-a, i sve češći prosvjedi građana i kulturne elite. Neučinkovit upravljački model može biti prijatna iskazana u kaotičnom monokulturnom i monosektorskom razvoju. Nedostatak infrastrukture i loše organizirano lokalno prometovanje, postavljaju upitan dugoročno održiv trend tržišne pozicije i visokog brendiranja vrednota destinacije.

Summary

Protection of the environment and sustainable development are relevant to every category and level of strategic development management. Balanced development of tourism is needed for the destinations with already indicated problems of economic and socio-cultural instability, related to mass tourism. Lack of clear strategies and visions of tourism development at exceptional destination values, would in the long term period undermine the basis of Croatian economy. The proposed paper thesis analyzes the case of Dubrovnik, UNESCO heritage listed monuments, and assesses if the postulates of sustainable tourism and destination management are adequately recognized and applied in accordance with existing definitions and the relevant UN document „Agenda 21“. Thus, the basic hypothetical problem relates as how to protect the natural and cultural heritage along with inducing a spectrum of contemporary tourism, aiming towards sustainable development agendas for the destination. The historic City core is a highly valued resource, but up to day it was not appropriately managed, what is confirmed by recent warning by UNESCO itself and recent various public protests of local citizens and cultural elites. Non-effective management model could be a treat of a chaotic monocultural and monosectoral development. Insufficient infrastructures and a badly organized local transport, poze a very questionable trend to the long term sustainable market position, but also to the branding of high destination values.

1. UVOD / Introduction

Geneza koncepta zaštite životne sredine proširene na "održivi razvoj" važna je danas za svaku kategoriju i razinu strategija upravljanja, od socio-kulturnog i gospodarskog do naučno-filozofskog i obrazovnog, pa postaje sustavni okvir

upravljanja i destinacijskom ponudom. Uravnotežen razvoj turizma najpotrebniji je destinacijama s već pokazanim problemima ekonomske i socio-kulturne nestabilnosti "masovnoga" turizma. Nedostatak jasnih strategija i vizije

KLJUČNE RIJEČI

održivi razvoj
turistička destinacija
destinacijski menadžment

KEY WORDS

sustainable development
tourist destination
destination management

razvitka turizma ugrozio bi jedno od temeljnih gospodarstava Hrvatske. Ovaj rad analizira primjer Dubrovnika, grada UNESCO-ve baštine, ispituje jesu li postulati održivog turizma i upravljanja destinacijom primijenjeni postojećim

definicijama i relevantnim dokumentima „Agenda 21“ i „Lokalne Agende 21“. Kako sačuvati prirodnu i tradicijsku baštinu uz zahtjeve suvremenog turizma i održivog razvoja destinacije? Predmet rada je kako u konceptu postulata održivog razvoja razvijati spektar agendi turističke ponude. Svrha je usmjerena na analizu i moguće agende i modele upravljanja dugoročnim, održivim razvojem na turističkoj destinaciji. Cilj rada je utvrditi činitelje održivog razvoja koji profiliraju ekskluzivne destinacije. Kroz hipoteze se dokazuje da neprimjena činitelja održivog razvoja rezultira negativnim efektima na cjelinu turističke destinacije. Povećana potražnja potiče monokulturni gospodarski razvoj. Masovni turizam može dovesti do vulgarizacije turizma na destinaciji. U radu se ističu kao referentne, argumentirane pojave na sličnim destinacijama gradova na listi UNESCO-a, Firenca i San Geminijano i skoro dramatični oblici masovnog turizma, ali i protesta javnosti u Veneciji.

2. ODRŽIVI RAZVOJ / Sustainable development

Šira javnost upoznata je s konceptom „održivog razvoja“,¹ utemeljenog u dokumentu „LA 21“ usvojenog na *Earth Summitu*². Strategijski postulati na globalnoj razini dobijaju novu strukturu, a principi „misli globalno-djeluj lokalno“, pojačani etičkim vrijednostima „odgovornosti za buduće generacije“ dobijaju novu dimenziju 1997 u „LA21“. Bilo je i ranijih upozorenja i teorijskih promišljanja da „Prirodni resursi imaju svojih granica, te na kraju mogu biti iscrpljeni i priroda će se boriti protiv ljudske grabežljivosti“, napisao je davno Erich Fromm u knjizi „Imati ili biti“, a Albert Einstein je (1950.) upozorio na posljedice ubrzanog razvoja i održivosti života³. Elena Cavagnaro i George Curiel

¹ Prema Svjetskoj komisiji za okoliš i razvoj u Brundtlandovu izvješću, definicija održivog turizma glasi: „Održivi razvoj turizma je razvoj koji zadovoljava sadašnje potrebe turista i lokalne zajednice, dok se istovremeno čuvaju resursi za njihovo buduće korištenje.“ (Črnjar, M., Črnjar, K., Menadžment održivog razvoja: ekonomija, ekologija, zaštita okoliša, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci; Rijeka. 2009., str. 42.

² Konferencija-United Nations Conference on Environment and Development (Agenda 21), održana je od 3. do 14. lipnja 1992. u Rio de Janeiru, a 1997., poglavlje 28“ u „Lokalnu Agendu 21“

³ Quote from a letter of condolence Einstein sent to Normaia Salialit on March 4, (AEA 61-226). Kind courtesy of Mrs Barbara Wolff, Einstein Information Officer, Albert Einstein Archives Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 91904 Israel. 1950.

u knjizi „*The three levels of sustainability*“⁴, usvojeno u paradigmi „održivog razvoja“ kao „3E“, govore o tri razine odgovornosti: ekonomske, socijalne i ekološke. Od 1992. i kasnije 1997. i poslije Samita Rio+20 (2012.), nisu realizirane ozbiljnije odrednice tih zaključaka kao i novi prošireni UN. „Milenijski razvojni ciljevi - MDG“. Situacija je globalno dramatična (uz rast stanovništva, promjenu klime, iscrpljivanje resursa i sve češće oružane konflikte) kritično se ugrožavaju mogućnosti realizacije temeljnih odrednica „Agende 21“ i MDG. Mnoge zemlje potpisnice nisu napravile znatnija pomaknuća prema dogovorenim i usvojenim čimbenicima održivog razvoja. Došlo je do većeg jaza između globalnih stremljenja, sve većeg zaostajanja i destinacijskih dispariteta razvoja, neracionalnog korištenja resursa i pada „kvalitete življenja“ na lokalnoj razini u većem dijelu svijeta, posebice onom nerazvijenom, a danas i u zemljama tranzicije. Utvrđeno je 1997. da nema održivog učinka u upravljanju razvojem i da se pojam održivog razvoja samo formalno razumije i realizira, i u razvijenim zemljama. Skoro dvije trećine uputa odnose se na aktiviranje lokalne razine vlasti i uključivanje lokalnog stanovništva u zajedničke, na principima partnerstva definirane strategije, i modela razvoja gospodarskih, investicijskih aktivnosti i poduzetništva i za njih vezanog *destinacijskog controllinga*⁵. Tada pojedinci i institucije posvećeni ideji održivog razvoja, predlažu operativniji pristup, ovaj put zajedno s organiziranom potporom razvoju nevladinih udruga NGO-a i *stakeholdera*⁶. Očekiva se da će nove inicijative oko promjena „stila življenja i proizvodnje“ formulirane u LA Rio+20 (2012.) pokazati pozitivne pomake, bar u razvijenim i bogatim sredinama, ali i na globalnoj razini pridonjeti hitnosti kontrole klimatskih promjena, koje najviše ugrožavaju nerazvijene zemlje (suša, desertifikacija, poplave i glad, uz demografsku eksploziju, ratove za resurse, pandemije), pa time i gubitak prirodnih i kulturnih bogatstava destinacija. Preporučeno je da svaka lokalna vlast treba razraditi

⁴ Cavagnaro, E., Curiel, G.: *The tree levels of sustainability*, Published by Greenleaf Publishing Limited, 2012., British Library.str.79.

⁵ Luković, T., Lebefromm, U.: *CONTROLLING* Konceptija i slučajevi, Sveučilište u Dubrovniku, 2009. str.33-35, 89-90.

⁶ Poglavlje 28, Agenda 21., Rio 1997. Pojedinci i grupe uključeni u problematiku lokalnog održivog razvoja.

svoju vlastitu LA 21, ovisno o prioritarnim razvojnim zahtjevima, uvjetima i resursima. Učinkovitost upravljanja turističkim razvojem, koji će odgovarati potencijalima i potrebama, ovisi o brojnim čimbenicima vezanim za ekonomiju i planiranje razvoja turizma. Brojni su slučajevi menadžmenta destinacijom, koji ulaze na globalno turističko tržište površno, bez kontroliranog i cjelovitog uvida, na dosta opasan način. Opasnost leži u djelomičnoj procjeni tržišta i konkurentne pozicije destinacije, a javlja se onda kada se zadovolji postojećim razvojem i postane prepoznata destinacija, ali se na vrijeme ne uvažavaju promjene koje geneza ekonomije turizma može donijeti. U takvim slučajevima, ugleda kao korektivne pomoći, nalazimo uspoređivanjem s modelima sličnih destinacija i u analizama *controllinga* turističkog razvoja. Kad govorimo o čimbenicima održivog razvoja, oslanjamo se na instrumente definirane i globalno usvojenoga osnovnog seta indikatora, strukturiranih u više tematskih oblasti⁷ i detaljnije razlučenih, a mogu se sinergijski sub-sektorski primjenjivati ovisno o temi i destinaciji partikularnog problema održivog razvoja.

3. TURISTIČKA DESTINACIJA / Tourism destination

Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća turizam, tehnološkim razvojem željeznice i brodogradnje, postaje značajniji čimbenik u ekonomiji razvoja na lokalitetima s kulturnim, ambijentalnim i prirodnim resursima. Prvoj fazi ponude manjih hotelskih i obiteljskih smještajnih kapaciteta slijedi faza ponude većih kapaciteta. Napredak u zračnom prijevozu, paralelno s graditeljskim i urbanim ekspanzijama, prerasta u modele turizma, granski organizirane destinacijske⁸ ponude regionalne i globalne, danas i u teoriji kritički označene pojave problema „masovnog turizma“. Uz razvoj novih brodo-graditeljskih tehnologija, počinje se razvijati nautički, prvo individualni *yachting*, pa zatim elitni turizam kružnih putovanja. Danas i on prerasta u turizam „mega kapaciteta“, a njihova turistička ponuda sve više stvara probleme

⁷ Herceg, N.: *Okoliš i održivi razvoj* Synopsis d.o.o. Zagreb. str. 133-134.

⁸ Destinacija (lat.-*destinatio*) sinonim je za određište, krajnji i usputni cilj, odrednica za turistički lokalitet, skupinu zemalja ili kontinent.

„masovnog turizma“ i utjecaja na destinacijsko održivo upravljanje. Ovakva geneza gospodarstva i destinacijskog upravljanja turizmom, zadnjih godina pokreće ozbiljne kritike modela, ali i efekta donekle neekonomskog i poništavajućeg razvoja i od domicilnog stanovništva. Sve je veće organizirano suprotstavljanje *stakeholdera*. što je upravo i potaknuto brojnim međunarodnim i već obvezujućim inicijativama i dokumentima, koji promoviraju postulate održivog razvoja,⁹ na spomenutim principima “3E” usmjerenih na lokalno planiranje razvoja. Mnogi gradovi, elitne destinacijske točke, početkom 21. stoljeća, doživljavaju ovakav turizam kao poništavanje svojih kulturnih, ambijentalnih i razvojnih resursa (primjeri Venecije i Firence, relevantni i Dubrovniku), pa iniciraju preispitivanja modela upravljanja destinacijom. Upozoravaju, da upravo njihovi gradovi sve više postaju “muzeji pod otvorenim nebom” iz kojih se istiskuje lokalno stanovništvo, ekonomija, poništava kulturni identitet grada i lokacije. Primjer grada San Geminijana,¹⁰ gdje na 7000 tisuća domicilnih stanovnika u jednodnevnim turističkim turama, godišnje prođe više od 3.5 milijuna turista: pritom u lokalnoj potrošnji ne konzumiraju ni vrijednost “nekoliko razglednica ili kugla sladoleda”. Stoljetni zanati i indogena tradicionalna znanja i vještine lokalnog gospodarstva zamiru, time i stabilnost cjelovite destinacijske ponude i kvalitete življenja. Tendencije stacionarnog i nautičkog turizma, svakim danom sve više unose nekontrolirane i eksplozivno-dinamične promjene i poremećaje u ostale grane lokalne ekonomije, socio-demografske i kulturološke strukture i kvalitete življenja brendiranih destinacija. Svjedoci smo “istiskivanja” lokalnog stanovništva i “pražnjenja” gradova koji su svojim povijesnim i kulturnim modelom i identitetom razvoja bili fokusi elitnih turističkih odredišta. Naši teoretičari odavno upozoravaju, kada se neki koncepti razvoja zasnivaju i destinacijske lokacije planiraju samo na osnovi

⁹ Agenda 21., Rio de Janeiro 1992., Lokalna Agenga 21, Rio + 20., 2012.

¹⁰ Mandelli E. i tim istraživača (Univerzitet u Firenci; Departman Arhitektonske zaštite Sekcija Arhitektura i Dizajn): Prvi prijedlog “Rehabilitacija konventa San Geminiano”-“Grad unutar zidina”: www.development/function/identity Međunarodni seminar sa izložbom Firenca-SanGeminiano-Fondazione Romualdo del Bianco, mart 3, 2002.

jednog parametra (ekonomskog, tehnološkog, ekološkog, društvenog ili kulturološkog), ishod može biti samo nezadovoljavajući. Po tumačenju D. Magaša, “Destinacijski menadžment” treba gledati kao turističke aktivnosti koje angažiraju lokalne interese unutar svrsishodne poslovne suradnje s nositeljima ponude, u svrhu stvaranja destinacijskog proizvoda¹¹. Definiciju turizma P.E.Murphy tumači kao „industriju koja zajednicu koristi kao izvor dobara, prodaje je kao proizvod i tijekom tog postupka utječe na živote svih. Zajednica na koju se misli nije više dom s općim osjećajem pripadnosti, ona postaje stvarni ili potencijalni proizvod na globalnom turističkom tržištu koji stvara profit. Koncept turizma takve zajednice postaje više nego zbroj njegovih dijelova. Izlaskom na tržište, mora se mijenjati i prilagođavati da bi bio konkurentan i postao destinacijski proizvod“.¹² Optimalnim planiranjem razvoja turističke destinacije, a na postulatima održivog razvoja, potrebno je iskazati zadovoljstvo korisnika, u hotelskoj ili drugoj vrsti posjeta, ali i zadovoljstvo domicilnog stanovništva koje pruža usluge i živi na toj destinaciji. Jedino u tako postavljenim čimbenicima modela razvoja, mogu se uskladiti prihvatljivi kapaciteti destinacijske ponude sa sve većim zahtjevima velikog broja korisnika (turisti i domicilno stanovništvo) na unikatnom, ali i ograničenom prostoru i razvojnim resursima. Turizam kao najbrže rastuća suvremena gospodarska kategorija u tržišnoj konkurenciji, sve više ovisi o ekološkim kvalitetima destinacije, jednako kao i o ponudi kulturološke raznolikosti i dostupnosti lokaliteta. Za budući održivi razvoj i destinacijsko upravljanje uputni su čimbenici razvoja koje definira prof. Tim Jackson (1990.) pionirski artikuliranim konceptom “preventivnog upravljanja okolišem”. Analizira problematiku održive potrošnje, proizvodnje i stilova življenja. Osnovna mu je teza da napredak i rast ne povećava ljudsko blagostanje. Definira kompleksne odnose između rasta, kriza okoliša i socijalne recesije i predlaže smjernice prema održivoj ekonomiji, zalažući se za redefiniciju napretka u svjetlu spoznaja, što stvarno pridonosi blagostanju

¹¹ Magaš, D.: „Destinacijski menadžment-modeli i tehnike“ Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji, 2008., str.2.

¹² Murphy, P.E.: Strategic management for tourism communities, Channel VJEW Publications, 2004., str. 26

naroda. Za budući razvoj metodologije i čimbenika održivog razvoja surađuje s prof. Peter Victorom, (*York University, Toronto*). Zajedno surađuju na razradi makro-modela i proračuna zelene ekonomije¹³ i autora “Trećeg puta” strategije razvoja prof. Anthony Giddens , preporučuje da obavezno slijedimo autore koji se bave temema klimatskih promjena i održivosti, jer je to jasan, originalan i sveobuhvatan novi put.¹⁴

4. DUBROVNIK KAO TURISTIČKA DESTINACIJA / *Dubrovnik as Tourism Destination*

Temeljna definicija održivog turizma jest da je informativan, da odražava integritet turističke destinacije, donosi korist lokalnom stanovništvu, čuva prirodne resurse, poštuje lokalnu kulturu i tradiciju, orijentira se na kakvoću, a ne kvantitetu i podrazumijeva kvalitetu odmora, putovanja i novih saznanja. Temelji se na resursima prirodne i kulturne baštine uz ekološku, ekonomsku, kulturološku i socijalnu komponentu koji sustavno podrazumijevaju dugoročan rast i razvoj za sadašnje i buduće generacije definiranjem ciljeva održivog razvoja turizma, kojima treba:

- zadovoljiti potrebe i unaprijediti kvalitetu života lokalnog stanovništva,
- očuvati socio-kulturni identitet lokalnih zajednica,
- razviti visoko kvalitetan turistički proizvod,
- unaprijediti kvalitetu doživljaja turista,
- čuvati resurse kako bi ih i budući naraštaji mogli koristiti, a time pridonijeti blagostanju čovječanstva u cjelini.¹⁵

Suvremene politike razvoja trebaju racionalnije koristiti raspoložive resurse, vodeći računa da se kvalitetnija turistička budućnost osigurava i ponudom spektra sadržaja jačanja tjelesnog i duhovnog zdravlja i kulturoloških saznanja, utemeljenim na lokalnim agendama održivog razvoja. Uvijek treba imati na umu i tako upravljati destinacijom, da je neraskidiva veza između *općeg i kulturnog turizma* i da kao socio-gospodarska pojava s mnogostrukim

¹³ Jackson, T.: and Peter Victor, Green economy at community scale, Metcalf Foundation: Toronto, 2013.

¹⁴ Giddens, A.: *Making Sense of Modernity: Conversations with Anthony Giddens*, Polity Press, 1988.

¹⁵ Research centre, London, What is Sustainable Tourism., 2003., str. 35.

učincima, valorizira dugoročno prirodne i kulturno civilizacijske resurse zemlje destinacije. Dubrovnik kao relevantna kulturološka i dugogodišnja turistička destinacija, u komparaciji s civilizacijskim i ambijentalnim resursima regije Mediterana ima autentično kulturno, povijesno i civilizacijsko nasljeđe, prirodnu i antropogenu, sačuvanu vrijednost, kao veliku prednost u razvoju ovih vidova turizma.¹⁶ Stacionarnim turizmom, decenijama već razvijanim, smatramo sve oblike turizma vezane za individualne ili grupne posjete, kraći ili trajniji smještaj u neke od oblika boravka i servisa na kopnu destinacije. Današnji trendovi ka "masovnom turizmu" jasno pokazuju da budući razvoj turizma ipak ne može biti usmjeren samo na individualizirani ili elitni turizam kao "ciljnu grupu". Balansirani model raznovrsnijeg destinacijskog upravljanja zahtijeva i nedavno usvojen UNESCO-v kriterij dezinacije spomeničke prirodne i kulturne baštine, uvjetujući državama i listiranim lokalitetima potpora za održavanje i zaštitu objekata. Obveza je da se dio takvog prostora i vremena odvoje dopunski i za didaktičko-edukativne i znanstvene aktivnosti. Takvi se programi moraju poduprijeti i odgovarajućim organizacijsko-smještajnim modelima, strukturama i servisima. U tom cilju razrađuju se didaktičko-edukativni i znanstveni modeli ponude i boravka; od kratkoročnih vikend posjeta do dugoročnijih zimskih i ljetnih kampova, te periodičnih tematskih obrazovnih radionica, rada u prirodi, na gospodarskom imanju i sl. Jednako značajnim i obvezujućim smatra se i njegovanje integracije lokalnog stanovništva i kulture s ovakvim raznolikim turističkim modelima boravka. Na primjeru kretanja broja stanovnika na Elafitskom otočju, vide se određene promjene u broju stanovnika. Indeksi 1971/2011 pokazuju znatan pad broja stanovnika a sama gustoća naseljenosti u razdoblju 2001/2011 (u svim otočnim naseljima potencijalno vrijednoj investicijskoj lokaciji, osim Suđurđa na Šipanu), nije zadovoljavajuća i znatno je ispod prosjeka Hrvatske.¹⁷ Broj stanovnika užeg područja grada Dubrovnika u

¹⁶ Geić, S.: Turizam i kulturno-civilizacijsko nasljeđe, Veleučilište Split, 2002., str. 135-138.

¹⁷ Tabelarni prikaz 1.: Naseljenost Elafitskih otoka u Dubrovačko-neretvanskoj županiji 1971. do 2011.g., statistička izvješća (obrada autora teksta) - Zbog ograničenog prostora nismo ulazili u daljnje tabelarne prikaze koji se mogu pronaći u statističkim izvješćima.

Tabelarni prikaz 1. Naseljenost Elafitskih otoka u Dubrovačko-neretvanskoj županiji 1971. do 2011.g., (obradio autor teksta)

Table 1 Inhabitants of the Elaphite islands of The Dubrovnik-Neretva County from 1971. to 2011. (analysed by the author)

Naziv naselja	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Indeks 1971 - 2011	Površina		Gustoća st/ km ²		INDEKS
							km ²	%	2001.	2011.	
Koločep	207	144	148	174	165	79	2.51	0.09	69.32	65.73	94
Lopud	399	377	348	269	249	62	4.56	0.16	58.99	54.60	92
Suđurađ	272	247	221	199	203	74	7.31	0.26	27.22	27.77	102
Šipanska Luka	411	297	279	237	211	51	13.43	0.48	17.64	15.71	89
UKUPNO	1.289	1.065	996	879	828	64	27.81	100	31.60	29.77	94

zadnjih deset godina ima indeks 92 ili smanjenje za 2.323 stanovnika manje, što je jedan od pokazatelja naših pretpostavki o ugroženosti turističke destinacije¹⁸.

Razvoj nautičkog turizma od 1970-ih godina, usporedno s novim tehnologijama brodograditeljstva i nautičke informatike, potiče intenzivniji i obimniji destinacijski obuhvat. Osim tradicionalnih luka nautičkog turizma, danas je već neophodno promišljati o razvoju nove vrste luka, koje još nisu konceptualno ni zakonski regulirane kao "specijalizirane luke", organizirane za prihvata velikih plovećih brodova hotela. Te luke nastaju kao rezultat sve izražajnije destinacijske potražnje za dinamičnim globalnim razvojem turizma kružnih putovanja, uvjeta i potreba velikih brodskih-hotelskih plovila. Neplanirani i neusklađeni prihvata ovakvih brodova doveo je do zasićenosti destinacije i nezadovoljstva, kako brodskih turista, tako i onih u hotelskom i privatnom smještaju, a sve je naglašenije i nezadovoljstvo domicilnog stanovništva i domaćina koji pružaju usluge smještaja i prehrane. Nužno bi bilo za spomenički UNESCO-ov Dubrovnik, istražiti koliki je optimalni boravak velikih plovećih hotela na privezištima za normalno funkcioniranje Grada, kao visoke destinacijske lokacije s aspekta prometovanja, razgledavanja i kupovine. Kako takve "putujuće" kapacitete uskladiti s hotelskim i privatnim smještajem i funkcioniranjem "svakodnevnog" življenja, s ciljem smanjivanja gužvi i produljenjem

¹⁸ Grad Dubrovnik /2001.-30.436 st./, /2011.-28.113 st./ Indeks 92 ili 2.323 manje stanovnika - izvor: Ured za statistiku Dubrovačko-neretvanske županije i popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. i 2011. statistička izvješća, Zagreb 2002/2012

"efektivnog" boravka turista? Potrošnja bi se povećala i osigurala raznovrsnija destinacijska ponuda.¹⁹ Ova vrsta turizma je u dinamičnom rastu i snažnoj konkurenciji, pa kvalitetu destinacijske ponude postavlja pred luke sve više standarde kvalitetnog priveza, prihvata i vremenski efektivnog transfera turista. Turističke destinacije zainteresirane za novu dinamiku turističke ponude, moraju prilagoditi svoj profil i cijeli lučki, urbani, uslužni i transportni sustav zahtjevima mega-plovila, jer je to uvjet dinamike ponude i potražnje. Današnje tendencije masovnog stacionarnog i nautičkog turizma svakim danom nose nekontrolirane i eksplozivno dinamične promjene i poremećaje, ne samo u ostale grane lokalne ekonomije, nego i u socio-demografske i kulturološke strukture i kvalitetu življenja brendiranih destinacija. Da bismo definirali određene strategijske upute i potvrdili izložene hipoteze, kao metaforu koristimo kraće znanstvene prikaze gradova UNESCO-ove baštine Venecije i Firence i ranije spomenuti grad San Geminijano. Prilagođavajući se turističkoj potražnji, unutar Mediterana, položaj Dubrovnika postaje sve važniji i razvija se u snažnu destinaciju kružnih putovanja, ali je boravišna destinacija i dalje temelj razvoja, prije svega elitnog, a ne masovnog turizma. Rast turizma razvija se od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u kontinuitetu, a turizam kružnih putovanja, intenzivnije od početka 21. stoljeća. Već od 2002. godine broj turista s plovećih hotela raste, tako se danas Dubrovnik turistički komplementarno razvija u dva pravca. S obzirom na to, napravljena je usporedba

¹⁹ Iz podataka Hrvatskog zavoda za zapošljavanje - PS Dubrovnik, autora Jasprica. D.

ove dvije kategorije turista te istraživano „zadovoljstvo“ boravišnih i turista s plovećih hotela.²⁰ Značaj Dubrovnika u turističkom razvoju pokazuje specifičnosti, posebice na broj turista na kružnim putovanjima, koji brzo raste, a već u 2010. dosegao je više od jednog milijuna. Rast potražnje za krstarenjima Mediteranom bilježi se sa svih svjetskih tržišta, najviše europskog. Potražnja je od 1993. do 2010. porasla za oko osam puta. Usporedno s porastom potražnje rastu kapaciteti, opremljenost i kvaliteta ponude plovećih hotela s jedne strane, ali je ne prati istom dinamikom i razvoj turističke ponude i ukupnih kvaliteta luka i destinacijske organiziranosti (skoro na cijelom Mediteranu). S druge strane, istraživanje Turističke zajednice (2013), pokazalo je neke zanimljivosti i razlike u strukturi boravišnih i turista na kružnim putovanjima koji dolaze u Dubrovnik²¹. To su turisti mlađe životne dobi, putuju manje sami, više s obitelji i u društvu. Međutim, danas sve manje upoznaju bogatstvo i unikatnost destinacijske ponude Dubrovnika za vrijeme posjeta, jer se „u njemu zadržavaju svega nekoliko sati, ali obrađivači ankete zaključuju da „će se baš zbog toga u Dubrovnik velika većina njih ponovo vratiti“. Zanimljivo je u ovoj anketi da je više od polovice ispitanika u istraživanju zainteresirano za neki oblik ulaganja u kupovinu nekretnina koje se povjeravaju na upravljanje pravnim i fizičkim osobama za bavljenje djelatnostima izdavanja u podzakup i sl., što se već pomalo događa. Snažniji turistički razvoj trebao bi pratiti i onaj demografski. Današnja demografska slika, u širem, i stanje ljudskih resursa u turizmu, u užem smislu, postaju sve značajniji ograničavajući čimbenici razvoja ukupne dubrovačke turističke destinacije. Demografski razvoj Dubrovnika nije u stanju osigurati dovoljno radne snage da bi se turistička djelatnost sustavno razvijala, ostvarujući visoku kvalitetu usluge. Mnoštvo radne snage za šire dubrovačko područje dolazi iz drugih dijelova Hrvatske. Ta činjenica pred destinacijsko upravljanje postavlja značajne organizacijske, smještajne, sociološke i druge probleme već sada, a sutra će oni biti još izraženiji. Neplanirani i neusklađeni prihvati brodova dovodi do zasićenosti destinacijom i nezadovoljstva, kako turista na kružnom putovanju, tako i stacioniranih u hotelskom i privatnom

²⁰ Istraživanje Turističke zajednice Dubrovnika 2013.

²¹ Dubrovački vjesnik, 02.08.2014.; Intervju TZ Dubrovnik, „Venecija je riješila kruzere pa možemo i mi“

Prednosti	Prilike
Međunarodni imidž destinacije Povijesna jezgra visokovrijedan resurs Struktura i kvaliteta smještaja Očuvanje urbane autohtone strukture, stanovništva i ambijenta Neaktivirana imovina kao potencijal investicija	Nova međunarodna partnerstva Uspostava novog upravljačkog modela Sredstva europskih fondova
Neučinkovit upravljački model Pritisci i iseljavanje lokalnog stanovništva i drugih gospodarskih djelatnosti Nema jasno prihvaćene razvojne vizije Nedostatci turističke infrastrukture Slaba cestovna povezanost Loša organizacija gradskih prometnica	Konverzija prostora u kaotičnu monokulturu Visoki stupanj apartmanskog sezonskog boravka i perioda „praznih prostora“; zamiranje djelatnosti potrebnih domicilnom kvalitetu življenja Opasnosti apartmentizacije i uzurpacije nekontroliranom gradnjom Sve veći prometni kolaps Problematično dugoročno održavanje tržišta Trend povećavanja sezonalnosti
Nedostaci	Prijetnje

SWOT analizu izradio autor teksta

smještaju, ali i do sve istaknutijeg nezadovoljstva samih domaćina. Smanjivanjem vremena transporta optimalizacije „dnevne prizme vremena“, zasigurno bi omogućilo duži i ležerniji boravak na destinaciji i samim time pogodovalo kvaliteti življenja svima na turističkoj destinaciji.²² Kao potporu argumentu, da treba procijeniti cjelovitu dobit, učinkovitost, ali i „eksterne“ troškove dominirajućeg masovnog „paket aranžmanskog“ i „turizma kružnih putovanja“ primjereno destinaciji Dubrovnik, poslužili smo se već metaforičnim „slučajem“ Venecije, ne zato što mislimo da su ova dva grada u istoj geo-ekonomskoj matrici (iako oba UNESCO-ova baština) i primarne „branding destinacije“ ponude na kružnim putovanjima), nego više kao relevantni i dokumentirani načelni strategijski argument. Uputne su i statističke kategorije usporedbe *cost-benefita* destinacijskog menagementa, naspram utjecaju lokalnog menadžmenta života grada, njegovih stanovnika, cjelovitoga lokalnog gospodarstva i drugih vidova turističke ponude. Koristeći se dostupnim dokumentima, zaključujemo „zašto stanovnici Venecije kažu „NE“ velikim turističkim brodovima u laguni“. Broj takvih posjeta prerastao je u zadnjih 15 god preko 650 % od 1997. do 2011. godine. Suvremeni brodovi hoteli su predimenzionirani, a za stanovnike Venecije i druge turiste, postaju simboli masovnog turizma, koji prijete prevladavanju gradom i tome da ga pretvori u svojevrsni „Disneyland -

²² Hagerstrand, T.: What about people in Regional science; Papers of the Regional Science Association 24 1970., str. 6-21.

arhitektonski tematski park-muzej pod vedrim nebom“. Svakodnevni život grada postao je prenaporan, tako da se procesom iseljavanja domicilnog stanovništva i prateće apartmanizacije, broj stalno naseljenih stanovnika sveo skoro na trećinu to jest na 58000, što postavlja i problem nedostatka turističkih servisnih usluga na destinaciji. Zato su se u dramatičnim protestima lokalni stanovnici organizirali u pokret „NE velikim plovećim hotelima u laguni“.²³ Podatak da svake godine 1.8 milijuna turista s plovećih hotela, posjeti Veneciju je uputan za ocjenu utjecaja i učinaka. Za nas je zanimljivija ocjena građana i turista na ulicama Venecije, da turisti s tih brodova (neki čak više ne izlaze s broda), ne mogu vidjeti isto ono što oni dožive i vide u samom gradu: „jer, vizualni impakt s broda daje patuljast, bajkovit profil silueta zvonika, baroknih kupola i šume ciglom modeliranih dimnjaka i statua na krovovima palača“. Ljudima i turistima na ulici „ovi brodovi zaklanjaju vidik, uzburkavaju i uzdižu more u mrežu kanala, remete stoljetne palače do samih temelja, a uz to dodaju urbanom pejzažu plutajuće 15-katne bijele kutije u potpunoj suprotstavljenosti arhitekturi Venecije“ Za prikaz slučaja Venecije koristili smo bogata pregledna i kritičko analitička istraživanja, koja tvrde da „Venecija ima veće probleme nego što su plime i poplave, a to je turizam“. Uključujući stavove drugih autora i podatke dostupne na internetskim portalima turističkih i gradskih vlasti,

²³ Lenassi, A.: „Sustainable tourism in Venice“, istraživanja za Experience and Wellness Management: HAAGA-HELIA University of Applied Sciences, 2013.

Lenassi, A. je dala dokumentirane argumente o problemima, tipologiji i budućnosti destinacijske ponude, ali i samog života domicilnog stanovništva i problema menadžmenta kulturne ponude i svemu dodatnom vezanom za probleme financiranja i održavanja spomeničke baštine, strukturne i ekološke stabilnosti lagune. Razmatrajući brojne prijedloge rješenja svih ovih međuovisnih problema zaključujemo, kao i drugi citirani autori i eksperti, da se jedini izlaz posebice za „pražnjenja i iseljavanje“ grada, može naći samo u strukturnom redefiniranju destinacijske ponude, na višeslojno i interdisciplinarno umreženim postulatima održivog razvoja Venecije i okružja lagune. Posebice su prikazani problemi tipologije, vremenskog rasporeda posjeta, specijalizirane luke i vezovi za mega ploveće brodove hotele, rješavanje problema transfera turista i razgledanja grada. Grad Firenca također ozbiljno promišlja probleme utjecaja masovnog turizma i budućeg profiliranja destinacijske ponude projektom koji je podržala gradska uprava, Sveučilište i privatne filantropske fondacije. Misije fondacije inicirale su, promoviranjem Projekt Portala, znanstvenih skupova i studentskih međunarodnih radionica u Firenci, koncept „Život iznad turizma“²⁴ i znanstveno obrazovnu mrežu „Svjetskih povijesnih gradova“. Time su se obvezali na njegovanje i promoviranje interkulturalnog dijaloga, upoznavanje drugih kultura, običaja i tradicija, što pomaže da se prošire znanja o gradovima i iza njihovih lijepih fasada, da se krajolik doživi dublje od njegove specifične pojavnosti.²⁵ U globaliziranom društvu prioritet je tema interkulturalnih odnosa. Ako se pritom listirani povijesni grad pridruži i UNESCO-ovoj listi, njegova se misija radikalno mijenja. Tako se grad postavlja u centar pozornosti, stječe počasti, ali i obveze da postane uglednim primjerom razvoja, radionicom komuniciranja, arenom edukativnih uloga, npr. „kulturnom prijestolnicom Europe“ i odskoro „zelenom prijestolnicom Europe“. Kao turistička destinacija Dubrovnik je već smješten visoko kao jedna od najpoželjnijih mediteranskih destinacija. Ali već se

susreće s negativnim trendovima destinacijske ponude i kvalitete općeg razvoja.²⁶ Krajnje je nužno prići izradi lokalne agende održivog razvoja destinacije, koje nažalost još uvijek nema, već se samo deklarativno ističu želje i stihijski planovi razvoja bez znanstveno utemeljenih ciljeva. Lokalna zajednica nije sposobna ovako zahtjevne projekte rješavati angažiranjem samo politički podobnih kadrova, koji rade u segmentiranim službama. Za ovakav grad i njegove povijesne i kulturne vrijednosti nepostojanje znanstvene sinkronizirane matrice održivog razvoja može biti pogubno. Profil i razvoj lokalne samouprave u sprezi je s napretkom gospodarstva i kvalitetom života destinacije. Određen je raznim utjecajima od kojih se posebno ističu geopolitički položaj, razvojni resursi, prometna povezanost, gospodarska struktura, struktura lokalne politike, kultura i demografija. Za dosadašnji gospodarski razvoj Grada i okolnih općina, najznačajniji utjecaj dolazio je od geopolitičkog položaja i ekonomskih politika koje su upravljale područjem, te od prirodnih i socio-demografskih značajki. Njegovanje identiteta krajolika danas nudi veliki potencijal za razvoj turizma, koji može izazvati brojne pozitivne, ali i negativne utjecaje na okoliš. Razvoj i upravljanje turizmom treba biti kompatibilno sa zaštitom okoliša. Ne smije ga degradirati, kao bitnog čimbenika u realiziranju održivog razvoja. Zaštita okoliša mora biti integralni dio procesa planiranja. Mjere zaštite okoliša u sustavu održivog razvoja su neophodne, jer uključuju i određivanje prihvatnog potencijala destinacijskog područja. Racionalnim korištenjem prostora i njegovim upravljanjem za vrijeme turističke sezone, lokalna samouprava može smanjiti negativne utjecaje turizma u destinaciji kao cjelini. Problemi sa zaštitom okoliša javljaju se upravo kada je pritisak na infrastrukturu i eksploataciju resursa i turističkih atrakcija najveći. Lokalna samouprava zato treba osigurati kvalitetne preduvjete za nesmetano funkcioniranje postojeće infrastrukture, da ne prijeđe granicu „kapaciteta nosivosti“ destinacije, što i samim turistima smanjuje doživljaj i atraktivnost destinacijske ponude. Uloga

menadžmenta²⁷ je da prvenstveno povezuje sve sudionike u stvaranju turističke ponude destinacije i u njezinom oblikovanju u jedinstveni turistički proizvod, kojeg će ciljana grupa korisnika na tržištu lako prepoznati. Njegove funkcije sudjeluju u poticanju ekoloških oblika održivog turizma, oblikovanju odgovarajuće ponude i stvaranju okvira za ekološko postupanje poslovnih sustava koji sudjeluju u turističkoj ponudi. Usklađujući sve tijekove na određenoj destinaciji, logistički menadžment dopunjuje i povezuje funkcije destinacijskog menadžmenta i lokalne uprave te ostvaruje temeljni cilj destinacije – zadovoljstvo turista kulturološkim identitetom, ekološkim licem destinacije i odgovarajućim turističkim proizvodima.²⁸ U skladu s tim i lokalna zajednica mora objektivno utvrditi vrijednosti fiksnih komponenti „prihvatnog potencijala“, kao što su morfološki, ekološki, resursni, demografski, ali i vrijednosti „elastičnih komponenti“, kao što su infrastruktura i socio-kulturni kapacitet turističke destinacije. Cjeloviti sustavni pristup optimalizaciji održivog razvoja turizma, nalaže i ostale elemente i procese, koji nisu neposredno dijelom destinacijske ponude. Primjenjuju se zato odrednice logističkog menadžmenta, koji će obuhvatiti optimalizaciju svih tijekova na području u prostornom ili vremenskom smislu, na uspostavljanju strukture i upravljanja tijekovima, kako bi se zadovoljili zahtjevi i potrebe svih korisnika. Ističe se zato zadatak i funkcija logističkog menadžmenta da u kontekstu neupitnosti zaštite prirodne i kulturne baštine, primjenom agendi i modela održivog razvoja destinacije, kvalitetno upravlja potencijalima i kapacitetima u turizmu, kako stacionarnom, tako i nautičkom.

ZAKLJUČAK / Conclusion

Koncept održivog razvoja, važan je u svim strategijama razvoja. Ugrađeni su u područjelokacijskog razvoja, urbanizacije, zaštite kulturne baštine i krajolika. Prema ciljevima Lisabonske strategije, rast i zaposlenost u „obalnom“ turizmu može generirati cjelovite ekonomske

²⁷ Magaš, D.: „Menadžment turističke organizacije i destinacije“ Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Adamić, 2003., str. 125-127.

²⁸ Mrnjavac, E.: Logistički menadžment u turizmu, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu. Opatija. 2010., str. 236.

²⁴ Paolo Del Bianco, predsjednik, Secretariata WHC The 14th World Conference of Historical Cities, City of Yangzhou, China, 2014.

²⁵ MANIFESTO–Life beyond Tourism, Firenza, 2008. www.lifebeyondtourism.org.

²⁶ Jerković, S., Đukić, A.: „Utjecaj turista s brodova na kružnim putovanjima u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika“, 2008.

i socio-kulturne boljke. Kvalitetni turizam, kompetitivnosti i raznolikosti destinacijske ponude, zadovoljenje socijalnih potreba, zaštite i unapređivanja kulturnog i prirodnog ambijenta, može pridonijeti održivom razvoju prirodno i baštinski bogate ponude, u visoko konkurentnoj destinacijskoj regiji. Potrebno je promišljati različite modele i specifičnosti regionalnog razvoja. Postoje mogućnosti aktiviranja EU strukturnih fondova za projekte zasnovane na postulatima regionalnog identiteta, potencijala i potreba destinacijske ponude. Za održivi razvoj važno je umrežavanje i suradnja gradova kompatibilnih „LA 21“, ICLEI, Konferencija gradova i općina. Strateške podrške razvoju institucija potrebno je ojačati suradnjom s Mediteranskom mrežom UNESCO-vih i Asocijacijom jadranskih gradova, Institutom za održivi razvoj Mediterana u Barceloni i sl. Važno je jačati nevladine udruge, posebice one koje se jasno i vizionarski zalažu za poštivanje zaštite baštine i postulata održivog razvoja, uključivanje i suvremenu edukaciju mladih i građana, raznolikost gospodarske lokalne ekonomije. Destinacija Dubrovnik ima prednosti i prilike, također nedostatke i prijetnje strategijama održivog razvoja. Međunarodni brendirani potencijal destinacije u površnosti upravljanja omogućava pojednostavljenu komercijalizaciju.

Povijesnoj jezgrom grada nije adekvatno upravljano. Gradsko područje danas posjeduje kvalitetnu strukturu smještaja u hotelskim i apartmanskim jedinicama, a i prihvatom velikih plovećih hotela danas se bolje upravlja, iako još uvijek fragmentarno, bez planski struktuiranoga cjelovitog prometnog rješenja i za domicilno stanovništvo i za turiste. Grad ima potencijala na širem području destinacije za nove investicije (Luka Gruž, Zračna luka Čilipi, ruralno zaleđe i cjeloviti krajolik destinacije).

Bez jasne i javno prihvaćene razvojne vizije, usklađene sa svim *stakeholderima* i različitim građanskim udrugama i inicijativama, može biti prijetnja kaotičnog monokulturnog razvoja. Nedostatak infrastrukture, neoporavljeni, ratom devastirani zeleni pojasi i zapušteni lokaliteti poljoprivrednih kultura, loš cestovni pristup i prometovanje u vršnim točkama opterećenja, postavljaju jako upitan dugoročno održiv trend tržišne pozicije. To može ozbiljno izazvati stagnaciju ili čak gubitak visokog brendiranja i turističkih atraktivnosti destinacije.

LITERATURA / References

1. Cavagnaro, E., Curiel, G.: The tree levels of sustainability, Published by Greenleaf Publishing Limited, British Library, 2012.
2. Črnjar, M., Črnjar, K., Menadžment održivog razvoja: ekonomija, ekologija, zaštita okoliša, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci; Rijeka, 2009.
3. Dulčić, A.: Nautički turizam i upravljanje lukom nautičkog turizma, Ekokonomski fakultet Split, Split, 2002.
4. Geić, S.: Turizam i kulturo-civilizacijsko naslijeđe, Sveučilište Split, 2002.
5. Herceg, N.: Okoliš i održivi razvoj Synopsis d.o.o. Zagreb.
6. Jackson, T.: *Prosperity Without Growth: economics for a finite plane*, London and New York / Routledge, 2009.
7. Jackson, T., Peter, V.: *Green economy at community scale*, Metcalf Foundation: Toronto, 2013.
8. Jackson, T.: *Material concerns: pollution, profit, and quality of life*. SEI, Stockholm Environment Institute; London-New York: Routledge, 1996. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203435557>
9. Ljubičić, D.: Strategija održivog razvoja otoka u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Magistarski rad, Sveučilište u Dubrovniku, Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju, Dubrovnik, 2008
10. Luković, T., Lebefromm, U.: *CONTROLLING Konceptija i slučajevi*, Sveučilište u Dubrovniku, 2009.
11. Luković, T., Gržetić, Z.: „Nautičko turističko tržište u teoriji i praksi Hrvatske i europskog dijela Mediterana“, Croatian Hydrographic Institute Split, Split, 2007.
12. Magaš, D.: „Destinacijski menadžment- modeli i tehnike“ Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji, 2008.

13. Magaš, D.: „Management turističke organizacije i destinacije“ Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Adamić, 2003.
14. Mrnjavac, E.: Logistički menadžment u turizmu, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu. Opatija, 2010.
15. Murphy, P.E.: Strategic management for tourism communities, Channel VJEW Publications, 2004.
16. Research centre, London, What is Sustainable Tourism., 2003.

Ostali izvori

1. Paolo Del Bianco, predsjednik, Secretariata World Historic Cities The 14th World Conference of Historical Cities, City of Yangzhou, China, 2014.
2. Iz podataka Hrvatskog zavoda za zapošljavanje - PS Dubrovnik, autora D.Jasprica
3. Dubrovački vjesnik, 02.08.2014.; Intervju TZ Dubrovnik „Venecija je riješila kruzere pa možemo i mi“.
4. MANIFESTO–Life beyond Tourism, Firenza, 2008. www.lifebeyondtourism.org.
5. Romualdo del Bianco Foundation, Firenza; podržan od UNESCO, ICCROM, Comune i Provincia. Di Firenze, Università Degli Studi di Firenze, International Council on Monuments and Sites i dr. 2000. www.fondazione-delbianco.org.
6. Jerković, S., Đukić, A.: „Utjecaj turista s brodova na kružnim putovanjima u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika“. Istraživanje, Dubrovnik. 2008.
7. Quote from a letter of condolence Einstein sent to Normaiah Salialit on March 4, 1950 (AEA 61 -226). Kind courtesy of Mrs. Barbara Wolff, Einstein Information Officer, Albert Einstein Archives Hebrew, University of Jerusalem, Jerusalem 91904 Israel.
8. Konferencija United Nations Conference on Environment and Development održana je od 3. do 14. lipnja 1992. godine u Rio de Janeiru (Brazil).
9. Istraživanje Turističke zajednice Dubrovnik 2010.
10. Lenassi, A.: „Sustainable turism in Venice“, istraživanja za naučno zvanje BBA Experience and Wellness Management: HAAGA-HELIA University of Applied Sciences, 2013.
11. Hagerstrand, T.: What about people in Regional science; Papers of the Regional Science Association, 24, 1970. <http://dx.doi.org/10.1007/bf01936872>
12. Giddens, A.: *Making Sense of Modernity: Conversations with Anthony Giddens*, Polity Press, 1988.
13. Mandelli. E. i tim istraživača (Univerzitet u Firenci-Sekcija Arhitektura i Dizajn) „Rehabilitacija konventa San Geminiano“-„Grad unutar zidina“: www.development/function/identity. Međunarodni seminar sa izložbom Firenca-SanGeminiano-Fondazione Romualdo del Bianco, mart 3, 2002.